

**ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ
ЗАСОБАМИ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ЖИВОПИСУ
НА УРОКАХ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У 8 КЛАСІ
(НА ПРИКЛАДІ ТЕМИ: «УКРАЇНО-МОСКОВСЬКИЙ ДОГОВІР.
ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА (1654 р.)»)**

У статті аналізуються методичні проблеми використання літератури та живопису на уроках історії України при вивченні теми «Українсько-московський міждержавний договір 1654 р. Продовження Національно-визвольної війни 1654 – 1657 рр.». Акцентується увага на тому, що використання художньої літератури та живопису на уроках історії України сприяє свідомому і глибокому засвоєнню матеріалу, формуванню яскравих образів минулого, що є складовою частиною їх історичних уявлень.

Ключові слова: живопис, художня література, Переяславська рада, історичний роман, навчання історії.

Вивчення історії є одним із найважливіших чинників формування національної свідомості народу. «Без знання минулого неможливо точно поняття про сучасне», – справедливо наголошував видатний український історик М. Грушевський. Художня література при вивченні історії України є дієвим та ефективним засобом, сприяючи майбутній зацікавленості учня поглибленому вивченню історії України. Використання художньої літератури та живопису на уроці історії України сприяє формуванню більш живого та конкретного історичного образу епохи. Художня література – це дзеркало суспільного життя. Тому вчителів історії перш за все цікавить, у якій мірі той чи інший літературний твір відображає характерні риси епохи¹. Сформувати в учнів міцні знання, допомогти оцінити історичні факти можна лише в тому випадку, якщо учні не тільки глибоко і конкретно вивчають програмний матеріал, але й будуть уміти користуватися ним у житті, якщо вони засвоють предмет історії не пасивно, а активно, якщо вмітимуть розбирати й узагальнювати історичний матеріал, якщо матимуть об'єктивне міркування про минуле. Проте і цим не вичерпується значення художньої літератури для навчання історії України. Зауваження уривків із художніх творів під час вивчення курсу, як слушно зазначала Г. Цвікальська, сприяє глибокому і свідомому засвоєнню матеріалу, оскільки вчитель використовує одночасно два шляхи переконання учнів: шлях наукового доведення і шлях показу історичного матеріалу за допомогою літературних засобів². Специфіка художньої літератури полягає в передачі дійсності у конкретних, доступних та емоційних образах. Якщо уривки з художніх творів підібрані вдало, то вони сутте-

во допомагають учителю історії у вирішенні виховних завдань³. «Невеликі за розміром, але надзвичайно цікаві, барвисті уривки з книг емоційно насичують урок, підвищують його якість, звільняють розповідь викладача історії від надмірної абстрагованості та схематизму. Захопливість розповіді, її естетична принадливість підтримують неослабну увагу учнів впродовж уроку, це надає їм можливість сприйняти матеріал ясно, чітко, глибоко», – вказував відомий методист О. Стражев⁴.

На сучасному етапі використання художньої літератури на уроках історії України є одним із найефективніших методичних засобів, що сприяє формуванню в уявленні учня якомога об'єктивнішої картини історичної дійсності минулого. У методиці навчання історії вироблено такі методичні прийоми роботи над художньою літературою:

- 1) літературно-художнього ілюстрування.
- 2) аналізу використовуваних уривків.
- 3) побудови розповіді вчителя на основі щойно зачитаного чи переказаного своїми словами уривків.
- 4) посилання на твір.
- 5) використання матеріалу певного художнього твору (його образів, картин) безпосередньо в розповіді вчителя як будівельного матеріалу цієї розповіді.
- 6) комбінований, за яким використання художньої літератури вчитель історії поєднує з іншими прийомами роботи на уроці – робота з підручником, цитатою, історичним документом, ілюстрацією⁵.

Українських живописців завжди цікавила тема козаччини, національно-визвольних війн, історичних постатей, що відіграли вирішальну роль в історії України, це зокрема, Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Петро Сагайдачний, Северин Наливайко, Іван Сірко, Семен Палій, Іван Мазепа та ін. Майстри пензля, починаючи з кінця XVIII ст. і до початку XX ст., зверталися до теми козацтва не тільки з метою «шараварщини» та своєрідної «екзотики», бо, як відомо, у XIX ст. була «мода» в салонах Москви, Петербурга, серед знаті, вельмож на все «малоросійське». Митці пензля намагалися доторкнутися до славної козацької минувшини, навіть якщо це й було даниною моди на все «малоросійське». Серед українських живописців XIX – початку XX ст. до козацької теми зверталися С. Васильківський, О. Сластіон, М. Самокиш, І. Іжакевич, М. Пимоненко, К. Трутовський, А. Жемчужников, Т. Шевченко, Ф. Красицький та ін. Коли говоримо про козаків, то, перш за все, пригадуємо історичні козацькі пісні «Засвіт встає козаченьки», «Ой, на горі та й жінці жнуть», «Їхав козак за Дунай», «Ой у полі жито», картину І. Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султану», С. Васильківського «Козацький роз'їзд у степу», Ф. Красицького «Гість із Запоріжжя», М. Самокиша «Бій

Максима Кривоноса з Ієремією Вишневецьким», М. Пимоненка «Прощання козака з дівчиною», твори М. Гоголя «Тарас Бульба», «Страшна помста», П. Куліша «Чорна рада», Д. Мордовцева «Сагайдачний», М. Старицького «Богдан Хмельницький», танці «Гопак», «Козачок», опери С. Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм», М. Лисенка «Тарас Бульба», К. Данькевича «Богдан Хмельницький».

Однією з важливих тем при вивченні історії України у 8 класі є тема «Українсько-московський міждержавний договір 1654 р. Продовження національно-визвольної війни 1654 – 1657 рр.» одним із ключових сюжетів якої є події Переяславської козацької ради 1654 р. та укладання україно-московського договору. Уявлення учасників освітнього процесу про подію, як Переяславська козацька рада (1654 р.) з використанням на уроці з історії України художньої літератури і живопису стають більш ґрунтовнішими, хід подій постає в уявній історичній картині (в яскравому художньому зображенні). Події, пов'язані з Переяславською радою яскраво висвітлені у творах художньої літератури, та зображені на історичних картинах. Серед художніх творів, в яких яскраво описані події, окремі епізоди й учасників скликання Переяславської ради одне з провідних місць належать історичним романам М. Старицького «Богдан Хмельницький» (трилогія: «Перед бурею» (1894), «Буря» (1896) і «Біля пристані» (1897)), Ю. Косача «День гніву», Н. Рибак «Переяславська рада», П. Загребельного «Я, Богдан» та поезіям Т. Шевченка «Якби-то ти, Богдане п'яний...», «Великий льох» та драмі «Микита Гайдай», віршу «І ти колись боролась, мов Ізраель, Україно моя» (1904) Лесі Українки. Серед художніх картин, які яскраво зображують події Переяславської ради є «Переяславська рада» (1951 р.) М. Хмелька та «Переяславська рада» (1954 р.), серія «Хмельниччина» (1945) М. Дергуса, серія офортів О. Данченка «Визвольна війна українського народу 1648 – 1654 рр.» (1953 – 1954 рр.). Висвітлюючи те або інше питання, явище чи подію, а також даючи їй певну оцінку, з'ясовуючи теоретичні поняття, роблячи узагальнення і висновки, вчитель використовує один із методичних прийомів роботи над художньою літературою – **літературно-художнього ілюстрування**, який передбачає подачу яскравого, конкретного уривку⁶. Якщо ж уривок відіграє роль документа, він, на погляд Н. Загребельної, допомагає у реалізації можливості учнями почути живого свідка минулих епох. Слова очевидця, а можливо, й учасника подій, яким іноді буває автор подібного твору, поглиблюють, розширяють їхні знання про ту або іншу історичну особу, явище подію⁷. Так, описуючи події Переяславської ради, вчитель зазначає, що московські послы, прагнучи забезпечити підтримку укладеному україно-московському воєнно-політичному союзу, відвідали ряд полкових та сотенних містечок, приймаючи присягу на вірність московському царю Олексію Михайловичу.

А ось як це описано у романі «Переяславська рада» українського письменника Н. Рибак: *«Уже склали присягу на вірність царю Московському Чигирин і Київ, Чернігів і Ніжин, Козелець та Остер, Канів і Черкаси, Біла Церква та Умань, Корсунь і Пирятин, Хорол та Лубни, Вінниця та Брацлав і багато інших міст і сіл, хутора і степові займаницини по обох берегах Дніпра, Десни, Тясмину, Ворскли, Горині, Бугу, Орелі, Самари та інших річок. Склав присягу Кодак, і присягнула на вічне підданство Січ Запорізька, отримавши в подарунок від гетьмана десять нових гармат і від царя Олексія Михайловича зміст грошима, хлібом, одягом. Кошовому Січі, отаману Леонтію Лисько, пожалуване – шуба з царського плеча на сорока соболях, пернач в срібній оправі і шабля з позолоченим ефесом, з китицями червоного оксамиту. Віддзвонили дзвони білостінних кам'яних соборів та стареньких з похилими банями церковок»*⁸. При цьому, вчитель має зауважити, що далеко населення не усіх міст та містечок Козацької держави одноставно підтримали цей політичний вибір гетьмана Б. Хмельницького. Так, на Переяславську раду не прибули 5 полковників та митрополит С. Косів. Не було на раді представників від Белзького, Волинського, Подільського і Руського воєводств, в яких проживало більше третини населення тогочасної України. Учасниками ради було козацтво Київського, Чернігівського і Брацлавського полків, що склало генеральну раду. Вужчу раду, що проводила безпосередні переговори, становили близько 200 козацьких старшин – генеральних старшин, полковників і сотників. При цьому частина полків (Кальницький, Паволоцький та Уманський) взагалі не мала на обох радах своїх представників, так само як і Запорізька Січ. Присяга населення України, що знаходилося під владою Б. Хмельницького, відбувалася в січні-лютому 1654 р. у 177 містах і містечках. Всього у книгах присяги записано 127338 чол. Відмовилися від присяги Уманський та Брацлавський полки, найвидатніші на той час полковники Іван Богун та Іван Сірко. У полках Полтавському та Кропив'янському московських представників побили киями. У ряді випадків присягу примушу вали складати. Так, силою до присяги був приведений Київ. Кияни не хотіли йти до церкви, а їх туди заганяли. Під час присяги люди не називалися своїми іменами, щоб зробити свій підпис не дійсним, а після складання присяги дуже її лаяли. При «агітації» за присягу не обходилося без залякувань чи, навпаки, обіцянок усіляких благ (грошей, сукна) з боку московських представників. Тих, хто відмовлявся складати присягу, погрожували вислати за «зборівську лінію», тобто на землі, що були під контролем Польщі.

Розповідаючи учням про подальші події після скликання Переяславської ради та підписання Березневих статей та формуючи уявлення про військовий лад в об'єднаному українсько – московському війську, варто використати методичний прийом

аналізу літературних уривків, який може бути здійснений або самим учителем, або спільно з класом. У першому випадку учитель читає частину тексту і відразу ж його коментує. В другому – він читає весь уривок, а потім ставить класові ряд запитань щодо прочитаного. Застосування такого засобу сприяє закріпленню прочитаного в пам'яті учнів, правильному сприйманню його, допомагає їм певною мірою самостійно прийти до потрібних висновків⁹. Так, учням для аналізу твору можна запропонувати такий уривок з роману: *«Восьмого листопада козаки і стрілецьке військо виступили назустріч орді, повертаючись на Україну. У Любліні, Тернополі та багатьох інших значних містах і замках залишилися гарнізони московсько-козацького війська. Воїни рухалися, розбившись на дві колони. Тисяча людей зі стін Львова спостерігали, як за передовим Чигиринським полком їхав сам гетьман, оточений генеральною старшиною. Він сидів прямо в високому сідлі, на білому коні в золотій збруї, вкритій червоною попоною. Над гетьманом генеральний бунчужний Василь Томіленко високо тримав пишний білий бунчук із золотим хрестом на держакі. Поруч генеральні осавули Лученко і Лісовець тримали два стяги – один малиновий, а інший, особистий гетьманський, – чорно-жовтий. Традицять різнокольорових прапорів полків і міст України везли за гетьманом полкові хорунжі...»*¹⁰.

Коментування та пояснення незрозумілого (таких термінів та понять, як гарнізон, збруя, генеральний бунчужний, хорунжий) вчитель здійснює використовуючи прийом **пояснення**:

Гарнізон – військові частини, військові навчальні заклади і установи, розташовані постійно або тимчасово в певному населеному пункті або районі зі встановленими межами для охорони та оборони його у мирні та воєнні часи.

Збруя – предмети для запрягання або сідлання коней та інших тварин.

Генеральний бунчужний – виборна службова особа, що обіймала одну з найвищих урядових посад у Гетьманській Україні XVII – XVIII ст., член Генеральної старшини. До обов'язків генерального бунчужного належало берегти і захищати у воєнні часи бунчук – символ гетьманської влади. Під час воєнних дій керував відділами козацького війська.

Хорунжий – особа, що зберігала й носила прапор, зокрема, Війська Запорозького Низового, який називався корогвою.

Крім коментування уривку цього твору, вчитель організовує опитування, застосовуючи репродуктивну бесіду, пропонуючи такі запитання для колективного обговорення:

- ✓ Якого числа виступили війська?
- ✓ Зі стін якого міста спостерігали за військом?
- ✓ Як звали генерального бунчужного?

- ✓ Про що свідчить кількість різнокольорових прапорів полків і міст у козацькому війську?
- ✓ Які козацькі клейноди перелічує автор?
- ✓ Яку стратегію було обрано для походу проти тата?
- ✓ Якими художніми засобами автор підкреслює урочистість події та величність гетьмана Богдана?

Методичний прийом будування розповіді вчителя на основі щойно зачитаного чи переказаного своїми словами уривку твору передбачає, що крім цитування вчителя історії може текстуально переказувати його зміст. Читання уривка, як слушно вказувала Г. Цвікальська, повинне бути виразним, а переказ – точним. Якщо викладач вдається до текстуального переказу уривка, необхідно прагнути, щоб у цьому переказі відчувався дух твору, його художні та композиційні особливості, його мова і стиль. Тоді учні ясно сприймають не просто художній твір, а саме пропонований твір, твір певної епохи і певного автора¹¹. Так, у ході своєї розповіді вчитель зазначає:

Під час скликання Переяславської ради було зібрано представників багатьох соціальних верств населення, таких як: козаки, міщани, старшини, духовенство та видатні представники шляхти. Ось як ці події описує в своєму романі «Богдан Хмельницький» М. Старицький: *«Настав 8 січня 1654 року. Ще з вечора було влаштовано біля собору на головній площі крите Піднесення з прибудовою; ще з вечора залив всю площу народ. Рано, на світанку майже, вдарив урочисто дзвін з соборної дзвіниці. Дзвінко пролунав в морозний повітрі звук і понісся тремтячою хвилями в усі сторони; за першим ударом пішов в мірних, уповільнених проміжках інший, третій; на ці призовні звуки відгукнулися й інші дзвони, Злилися, заколихались над давно прокинувся містом і наповнили повітря якимись переливами величних металевих кліків. Зайнялося на світ, ясна, червона, і охопила всю площу, все місто. Вулиці та покрівлі, покриті випав напередодні сніжком, блищала цукрової білизною, але цей світлий фон переглядав тільки відблисками, так як вся площа, всі вулиці, всі вали, всі дахи будинків і паркани були покриті суцільно масами народу і представляли Надзвичайно строкату і жваву картину. До відкритого собору сходилося в урочистих облаченнях духовенство, супроводжуване хоругвами і причтом. Всі хоругви встановлювалися шпалерами, утворюючи вулицю, що веде до храму. На протязі резонансу дзвонів відгукнулися гучний дробом котли. Між натовпом стала пробиратися з зусиллям старшина. А гетьман в цей час переглядав востаннє договірні пункти. Наближається урочиста хвилина давила його своєю величчю і як то жахали; розумом він проглядало її світове значення, але серце його чомусь нило ... чи не тому, що він в цей момент ховали в могилу свої колишні мрії, що доставляли йому солодкий тре-*

пет? «Так, наближається час, – думав він, – вдарить останній дзвін, і доля України – здійсниться ... Але що обіцяє їй майбутнє? Бажаний чи спокій і притулок тихе від бур і напастей, або нове горе? Туман в очах ... ніч і морок! Ох, нужденний я, сломіли мене негаразди, істоміли душу крики і стогони народу ... Лежить тепер в могилі відцвілий рано надія – улюблений син мій ... а цей, що залишився в живих, і хворому, і розумом слабкий. .. йому чи понять мої думи? йому управляти кермом серед бур? в тому чи я мріяв?! Але навіть ти, змія сумніву, повзеш в моє серце? ... Боже, всюдисущий й, всезнаючий, – опустився він на коліна, – просвіти розум мій, покажи мені правицю твоєї шлях праведний і бережи від бід народ твій!»¹². Отже, на основі висвітленого уривку з роману «Богдан Хмельницький» М. Старицького можемо дійти висновку, що Богдан Хмельницький був засмучений тим, що не мав нащадка, котрий зумів би замінити його. Тому він звертався до Бога по допомогу пошуку цього нащадка.

Методичний прийом посилання на твір – при якому точно вказується образ, епізод. Такі посилання, як вказує А. Мельник, поживляють внутрішню наочність викладу, збагачують сприйняття історичного матеріалу, полегшують його осмислення перед учнями. З яких наводяться окремі слова, репліки тощо. До цього засобу, більш доцільно вдаватися, якщо даний твір учні вивчали вже раніше або ознайомлювалися з ним на уроках літератури¹³.

Ось, як у творі Н. Рибак «Переяславська рада» описується прибуття до Переяслава видатних діячів обох держав: «За вікнами зашумів дощ, збиваючи пишний колір з черемшин. Райдуга не зникла. Золотаренко глибоко зітхнув і, повернувши голову до дверей, зустрівся поглядом з Хмельницьким, який в цю хвилину входив в палату. Перехопивши ласкавий, усміхнений блиск гетьманських очей, він міцно закусив губу під руськими вусами, щоб стримати радісну посмішку. Слідом за Хмельницьким до широкого столу, накритого червоним оксамитом, пройшли царські воеводи – Андрій Бутурлін та Ромодановський, думний дяк Алмаз Іванов, генеральний суддя Богданович-Зарудний, Силуян Мужилівський, тільки сьогодні вранці прискакав зі своїх Петрівців, генеральний скарбничий Іванич. Василь Томіленко став позаду гетьмана, тримаючи над його головою бунчук. Чуток було багато. По-різному тлумачили повідомлення, привезені посылством з Москви. Хто веселився, на radoицях не одну квартиру меду перекинув, хто, озирваючись, уїдливым словом наплюжив і зневажив його, хто очей закидав туди, на захід, де ще висихала після весняних злив торная Варшавська дорога. Їй-богу, вони і не уявляють собі, полковники, як багато знає гетьман! І те, про що необережно базікали після випитої чарки, і то, на що тільки натякали, – все йому відомо. Все все! Хмельницький бачив, як в очікуванні його слів прояснилося обличчя Богуна, який з самої гуци

бойової сутички прискакав на генеральну раду, як напружено витягнув шию Сулічич, як облизав пересохлі губи Мартин Пушкар, як зиркав спідлоба Федір Полуботок і поруч з ним покусував тонкий вус завжди незадоволений Філімон Сулима ... Навіть вловив за спиною уривчасте дихання Василя Томіленка і краєм ока зловив насторожене обличчя Виговського і припухлі піку Тетері, який, мабуть, на радіощах, що добув в Москві грамоти на нові маєтності, добре у гості медом ... І всі вони, хто стояв тут, в радній палаті, стіни якої чули добре та зле, солодке і солоне, які не раз бачили його в скруті і самоті, усі вони – полковники, під чиїми перначами стоїть велика і відважне військо, – були в цю хвилину перед ним як на долоні, зі своїми прагненнями, турботами, сподіваннями, надіями і ворожнечею¹⁴. Отже, атмосфера в радній палаті після прибуття московських представників була напруженою. Хтось сприймав їх добре, хтось по-ворожому.

Методичний прийом використання матеріалу певного твору (його образів, картин) використовується в розповіді вчителя як будівельний матеріал, а уривки з книг, пояснюючи картину або схему, замінюють собою розповідь вчителя¹⁵. З використанням, як зазначає А. Мельник, окремих образів у художніх творах у вчительській розповіді, окремих найбільш яскравих та промовистих уривків¹⁶. Учителю говорячи про наростання соціального протесту вказує, що найбільшого розмаху форма соціального протесту «рух опришків» зазнала у 30-40-х роках XVIII ст. А ось як у своєму романі «Переяславська рада» Н. Рибак події Переяславської ради: *«Тихо було в радній палаті. Кожен з нетерпінням чекав слів гетьманових, і кожен розумів, чому він не квапиться. Осаул Дем'ян Лісовець одчинив вікна. Свіжа прохолода крильню ввірвалася в палату. Невидима дощова краплина, завіяна вітром, зросила Хмельницькому чоло. На мить пригасив віями блиск очей. Струнко завмерли полковники, розуміючи, що ось зараз поведе мову гетьман. Міцно стискають руки перначі. Хмельницький, взявши з стола булаву, підняв її і мовив: «– Починаю генеральну раду старшин. Прошу сідати».*»¹⁷.

Використовуючи **комбінований методичний прийом**, за яким робота над художнім твором, як слушно зазначає Н. Загребельна, проводиться у поєднанні з іншими прийомами роботи в класі – з роботою над цитатами, роботою над історичним документом, історичною картиною, схемою, ілюстраціями підручника, історичною картою, доцільно ознайомити учнів із уривком твору¹⁸.

Під час вивчення теми: «Українсько-московський міждержавний договір 1654 р. Продовження національно-визвольної війни 1654 – 1657 рр.» учитель знайомить учнів з такою подією, як Переяславська рада. Учням пропонується розглянути картину М. Дерегуса «Переяславська рада». При цьому показ картину вчитель супроводжує описом поданим за романом М. Старицького

«Богдан Хмельницький»: «... – Приступимо в ім'я Боже! – виголосив гетьман. – Ось генеральний писар прочитає вам пункти, на яких ми бажаємо приєднатися до Московського царства.

М. Дерезус. «Переяславська рада»

Гучним, протяжним голосом став Виговський читати договір. Натопв зацікавила і ловила кожне слово. Коли закінчилося читання, то піднявся по гуртках говір, спочатку боязкий, тихий, а потім ці жваві перепитав злилися в загальний гул. Очевідно, хвилювалась і хвилювалося найбільше посольство, що не чуло про себе певного слова в договорі; але Морозенко з Оксаною, вже одягненою в високий очіпок, і Золотаренко, – вони навмисне замішались в натопв, – розсіювали всюди сумніву, кажучи, що про них то головна турбота, що в договорі сказано, що всі стани зберігають і права свої, і землю.

Бутурлін, почувши, про що йде гомін, підійшов до кінця естради і прокричав гучним голосом:

– Панове, рада! Наш государ, його пресвітла величність цар і самодержець, милостивий до всіх і неупереджений; вже кого кого, а простий народ, чернь, в образі він не дає нікому; у нас бояри слухняні царю государю, і немає в цілому нашому царстві таких свавільних магнатів, як в Польщі.

– Слава! Слава! – загриміла площа¹⁹.

Саме вдало введені у викладання програмового матеріалу літературні уривки, слушно вказувала Г. Цвікальська, збагачують його яскравими картинками минулого. Уявлення школярів про ті чи інші події під впливом художніх образів стають повнішими, хід історичного процесу постає перед їх зором у яскравому зображенні зіткнень між живими конкретними людьми з їх ділами, почуттями й інтересами²⁰. Художні образи сформовані в творах лі-

тератури і мистецтва посилюють доказовість викладу. Почуттєво насичений, він не лише додає емоційності розповідям учителя, а й викликає в школярів певне особисте ставлення до історичних явищ²¹. Художньо-літературні екскурси посилюють інтерес до історичної науки взагалі і, зокрема, до епохи, що вивчається. Крім того, вони спонукають школярів прочитати весь твір, а це, в свою чергу, підвищує їх загальноосвітній рівень, робить знання, здобуті на уроці, глибшими, міцнішими²². Проте не слід забувати, як вказує А. Мельник, що літературні твори зображають життя своєї епохи через призму поглядів автора як представника певного класу. Тому підходити до таких творів слід критично. Використовувати на уроці історії літературні твори доцільно, якщо вони правильно відображають історичну дійсність, містять глибокий аналіз суспільних явищ і процесів, правильну оцінку подій²³.

Особливо значний проглядається виховний вплив художньої літератури: яскравий художній образ з великою силою діє на свідомість учнів, а й на їх почуття, змушує особливо живо реагувати на історичні події. У позитивних образах художньої літератури учні бачать приклади для наслідування, на негативних вчать ненавидіти ворогів своєї Вітчизни, експлуататорів, брехню, дармоїдство та інші негативні явища²⁴.

Методист Г. Косова вказує, що використання живопису на уроці історії України дозволяє учням повніше і глибше осмислити життя суспільства, що їх створило, яскравіше і емоційніше відчуті хід історичних подій, які пов'язані зі створенням тієї чи іншої пам'ятки культури. На уроках історії України ці пам'ятки використовують багатопланово. Як джерела знань, вони розповідають про матеріальне і духовне життя суспільства, перш за все про звичаї і психологію людей, свідчать про художній розвиток людства, розширення сфери мистецтва, збагачення його образотворчої мови²⁵.

Пам'ятки живопису постають, як наочне джерело знань, що дозволяє використовувати і розвивати всі види сприйняття і пам'яті. Важливе місце при вивченні художніх пам'яток та складання їх опису, характеристики чи інших видів аналізу займає естетичне сприйняття, про яке методист В. Васильєва зазначає, що воно є активною діяльністю, котрій треба навчати. Досвід навчання історії України переконує в необхідності знайомства учнів з образною мовою мистецтва, розвитку у них умінь «прочитати» пам'ятку культури, зрозуміти і розкрити її зміст. Потрібно використовувати уявлення учнів про образотворче поняття того, що художник особливою мовою виражає своє відношення до світу²⁶.

Дидактичні можливості картин дозволяють найбільш яскраво пояснити комунікативну ситуацію і функції засобів невербального спілкування. Адже справжній художник, намагаючись показати найгостріший, найбільш напружений момент спілкування, ретельно відбирає для його розкриття особливо точні, особливо виразні, відповідні даній ситуації жести, пози і міміку героїв свого полотна.

Для того щоб глядачам були зрозумілий задум автора, його почуття, його ставлення до зображеного, про які він не може розповісти словами, художник зображує саме ту ситуацію і саме ті вирази обличчя героїв і їхні пози, які впливають на почуття учнів, змушують їх переноситися у часі і замислюватися над подією, особою, а також зрозуміти задум художника і реалізацією цього задуму²⁷.

Використання живопису при вивченні історії України сприяє повторенню, закріпленню та поглибленню знань, умінь і навичок, здобутих у процесі вивчення матеріалів на уроках, що в багатьох аспектах тісно пов'язана з культурою.

Важливим завданням вчителя при вивченні творів живопису на уроках історії є донести до учнів розуміння того, що ці твори свідчать про художній розвиток людства, розширення сфери мистецтва, збагачення виразності його мови, що вони розкривають етичний та естетичний ідеали свого часу. Вчитель, як правило, повинен знайомити школярів з тими зразками творів живопису, які в цю епоху відігравали важливу роль в духовному житті суспільства. Особлива увага учнів звертається на те, що твори образотворчого мистецтва є результатом своєрідної духовно-практичної діяльності художника і творця, який в художньо-образній формі втілює естетичну оцінку різних явищ історичної дійсності²⁸.

Методист В. Козинець, досліджуючи проблему використання живопису на уроках історії, вводить до схеми аналізу визначення теми, ідеї, композиції, сюжету, головних героїв, зображення різних планів, контрасту, кольорової гами, колориту та ін.²⁹ Даний аналіз подібний до того, який використовується на уроках літератури, але найчастіше ним користуються вчителі образотворчого мистецтва. Зрозуміло, що схема аналізу в творі живопису залежить від загальної підготовленості учнів до його сприймання, вона обумовлена самим твором та видом до якого він належить.

При вивченні теми: «Українсько-московський міждержавний договір 1654 р. Продовження національно-визвольної війни 1654 – 1657 рр.» важливо звернути увагу на картину М. Деревуса «Переяславська рада», яка була написана в 1954 р., але в повній мірі відтворює ставлення і реакцію українців на події 1654 року.

Михайло Гордійович Деревус – відомий радянський та український графік і живописець. Народний художник СРСР (1963), член-кореспондент Академії мистецтв СРСР (1958), член-кореспондент Академії мистецтв України (1996), професор (1995). Депутат Верховної Ради Української РСР 5-го скликання. Народився у селі Веселому в родині фельдшера. Малював змалку, мріяв стати художником. Трудову діяльність розпочав у 1923 році вчителем малювання у семирічній школі. Упродовж 1923 – 1930 рр. навчався у Харківському художньому інституті. Працював у царині графіки й живопису, але захоплення графікою переважало. У дитинстві багато читав і мріяв ілюструвати книжки. Особливо його приваблювали твори Шевченка та Гоголя. У

1932 – 1941 роках працював у Харківському художньому інституті спочатку асистентом, а з 1935 року – доцентом. Одночасно, від 1934 року викладав у Харківському художньому училищі. У 1938 році обраний членом Спілки художників Української РСР. Під час німецько-радянської війни перебував у евакуації. Працював художником на заводі, головним редактором видавництва «Мистецтво». У 1944 – 1946 роках – директор Державного музею українського мистецтва. У 1947 – 1949 роках – керівник майстерні історико-батального живопису Харківського художнього інституту. Не оминула Дерегуса хвиля боротьби з українським націоналізмом у післявоєнні роки. Його було звинувачено тільки за те, що на занятті поставив студентам малювати натурника у червоних шароварах і з шаблею в руці. Пізніше йому в справі дописали, що таких треба перевиховувати, а не розстрілювати. З 1949 року перебував на творчій роботі. Член ВКП(б) з 1951 року. У 1956 – 1962 роках – голова правління Спілки радянських художників України. З 1962 року – керівник графічної майстерні Академії мистецтв СРСР у Києві. У 1982 – 1987 роках – секретар правління Спілки художників України. З 1995-го року – професор Української академії мистецтв. Помер 31 липня 1997 року. Похований у Києві на Байковому кладовищі.

У Дерегусових роботах поетично відображено народних героїв, історію, природу та побут України. Дерегус почав ілюструвати книжки відомих українських письменників ще з 1937 року. Він ілюстрував «Енеїду» Котляревського. Пізніше, уже в 50-ті роки з'явилися нові ілюстрації до творів Гоголя, зокрема «Майської ночі», «Тараса Бульби», «Ночі перед Різдом», «Сорочинського ярмарку», «Вечорів на Івана Купала», позначені винятковою майстерністю, поетичністю, знанням етнографії і, звичайно, народним гумором. У 60-ті роки з'явилися ілюстрації до поезій Лесі Українки. Вони були відзначені Шевченківською премією. Як стверджує Ігор Шаров, сам митець розповідав про свою роботу над ілюстраціями до роману Натана Рибка «Переяславська Рада»: «Спочатку я виконав ілюстрації до першої частини роману. Це була серйозна копітка робота. Сторінки визвольної боротьби під проводом Богдана Хмельницького я знав давно, але коли зайнявся цим докладно, то виявилось, що це були знання поверхові. Довелося заглибитися у документи з історії України, Росії та Польщі, буквально вивчав кожний факт заново, а згодом все це втілював у художньому задумі. Коли письменник закінчив другу книгу роману, то я виконав ілюстрації й до неї. Ця робота тривала понад сім років, але я отримував від неї насолоду». Особливими й неперевершеними є й чудові ілюстрації митця до роману Льва Толстого «Війна і мир». До цього цей твір ілюстрували відомі митці різних країн. Михайло Гордійович своїми ілюстраціями додав ліризму, інтимності та романтики. Учні відповідають на запитання: Кого вони бачать на зображенні? – Що вони знають про персо-

нажив? Вчителю слід розповісти про саму Переяславську раду та її значення в історії України. Висвітлюючи ті події, котрі відбувалися в січні 1654 р. варто звернути увагу на історичний роман Н. Рибача «Переяславська рада» написана у 1948 р.

Також яскраво відображає період Переяславської ради є картина М. Хмелька «Переяславська рада» написана в 1951 р. Ми бачимо радісний натовп людей після проголошення Б. Хмельницьким курсу на зближення з Московським царством.

М. Хмелько «Переяславська рада»

М.І. Хмелько – відомий радянський та український художник, який народився 23 жовтня 1919 року в Києві у сім'ї робітника заводу «Арсенал» революціонера І.М. Хмелько. В дитинстві відвідував студію М.М. Ярового. У 1933 році вступив до Київського художнього технікуму. У 1940 роках навчався в Одеському художньому технікумі. Учасник Великої Вітчизняної війни. Служив сапером-картографом. Будучи пораненим, вибрався з оточення, пробрався до Києва, де переховувався до його звільнення. Згодом служив у бригаді фронтових художників при політуправлінні 1-го Українського фронту. У 1946 році закінчив Київський державний художній інститут, де вчився на курсі К.Д. Трохименко. У 1948 – 1973 роках завідував кафедрою живопису у КДХІ, з 1962 року – професор. У 1951 – 1957 роках очолював Спілку художників України. У зв'язку зі зловживанням алкоголем був звільнений з інституту. В останні роки, важко переживаючи перебудову і розвал СРСР, перебував у творчому просторі. М.І. Хмелько помер 15 січня 1996 року.

М. Хмелько є автором художньої картини «Навіки з Москвою, навіки з російським народом» (1951 – 1952 рр.), де і Богдан Хмельницький, і російські послы присутні, і обидва народи в наявності. Оригінал «Навіки» заходиться в Історичному музеї Москви, а ескіз – у Національному музеї в Києві.

За допомогою цієї картини вчитель у формі репродуктивної бесіди має направити учня на розуміння і складності подій 1654 р.

- Що зображено на картині?
- Які соціальні верстви населення зображені на картині?
- Який настрій у козаків?

Але до картин М. Дерегуса та М. Хмелька слід ставитися скептично, з обережністю, адже вони ідеологізовані радянською системою, та пропагують єдність з Росією. Нажаль, окрім цих картин, більше не існує художніх картин, котрі відображають дану подію, і не мають ідеологічного характеру.

Отже, необхідність використання художньої літератури на уроках історії України при вивченні теми «Українсько-московський міждержавний договір 1654 р. Продовження національно-визвольної війни 1654 – 1657 рр.» зумовлено тим, що художня література сприяє формуванню образної картини, що дозволяє учаснику освітнього процесу створити уявну картину історичного минулого на основі програмового матеріалу підручника із залученням широкого кола художньої літератури, відходячи від суто фактичного викладення матеріалу на сторінках шкільного підручника. Однак при використанні запропонованих методичних прийомів роботи з творами художньої літератури на уроках історії України варто зважати на загальний рівень підготовленості класу, вікові особливості учнів та рівень фахової компетентності вчителя. Живопис на уроках історії України дозволяє використовувати різноманітні види навчально-пізнавальної діяльності учнів, адже процес засвоєння знань відбувається в атмосфері інтелектуальних, моральних та естетичних переживань, творчості учителя та учнів, особистих вистражданих відкриттів. Твори образотворчого мистецтва на уроці історії України, завдяки емоційному впливу, забезпечують шлях засвоєння змісту навчального матеріалу через переживання, формуванню духовності підростаючого покоління.

Примітки:

1. Стражев А.И. Методика преподавания истории: пособие для учителей. Москва: Просвещение, 1964. С. 236.
2. Цвікальська Г.О. Використання художньої літератури на уроках історії СРСР в 8-9 класах. Київ: Радянська школа, 1958. С. 12.
3. Коляда І., Загребельна Н., Порало Н. Історія України (1914 – 1939) в художньо-літературних образах: навчальний посібник. Київ, 2004. С. 59.
4. Стражев А.И. Названа праця. С. 17.
5. Загребельна Н.І., Ухаль В.М. Теоретичні і методичні засади використання художньої літератури на уроках історії України у 9-му класі (на прикладі вивчення теми «Російсько-французької війни 1812 року і України») // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. 2013. Вип. 21. С. 293.

6. Там само. С. 291.
7. Там само. С. 293.
8. Рибак Н. Переяславська рада: Роман: в 2 т. Т. II (кн. 1-4). Київ: Рад. шк., 1989. С. 193.
9. Мельник А.Г. Методика викладання історії в середній школі. Київ: Вища школа, 1974. С. 146-147.
10. Рибак Н. Названа праця. С. 422.
11. Цвікальська Г.О. Названа праця. С. 13.
12. Старицький М. Богдан Хмельницький. Трилогія. Книга друга: Буря. Київ: Дніпро. 1988. С. 484.
13. Мельник А.Г. Названа праця. С. 146-147.
14. Рибак Н. Названа праця. С. 207-208.
15. Цвікальська Г.О. Названа праця. С. 14.
16. Мельник А.Г. Названа праця. С. 146-147.
17. Рибак Н. Названа праця. С.209.
18. Загребельна Н.І., Ухаль В.М. Названа праця. С. 298.
19. Старицький М. Названа праця. С. 185.
20. Цвікальська Г.О. Названа праця. С. 12.
21. Вагин А.А., Сперанская Н.В. Основные вопросы методики преподавания истории в старших классах. Москва: Учпедгиз, 1959. С. 176.
22. Коляда І., Загребельна Н., Порало Н. Названа праця. С. 79.
23. Мельник А.Г. Названа праця. С. 144.
24. Там само. С. 107.
25. Косова Г. Изобразительное искусство в преподавании истории. Москва: Просвещение, 1986. С. 5.
26. Васильева В.М. Изучение вопросов культуры XI – XIII веков на уроках истории СССР. Из опыта работы: книга для учителя. Москва: Просвещение, 1989. С. 6.
27. Киященко Н.И. Вопросы формирования системы эстетического воспитания. Москва: Просвещение, 1971. С. 7.
28. Мельник А.Г. Названа праця. С. 10.
29. Козинець В.П. Живопис на уроках історії. Київ: Рад. школа, 1969. С. 18.

В статье анализируются методические проблемы использования художественной литературы и живописи на уроках истории при изучении темы «Украинско-московский межгосударственный договор 1654 г. Продолжение Национально-освободительной войны 1654 – 1657 гг.». Акцентируется внимание на том, что использование художественной литературы и живописи на уроках истории Украины способствует сознательному и глубокому усвоению материала, формированию ярких образов прошлого, являющихся составной частью их исторических представлений.

Ключевые слова: живопись, художественная литература, Переяславская рада, исторический роман, обучение истории.

Отримано: 23.09.2019